

Vəfa Vaqif qızı Pənahova⁹⁸
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZYARATMANIN ÜSULLARI

Genoloji təsnifata əsasəndünya dilləridil ailələrinə bölünür. Onların içərisindəHind-Avropa dil ailəsi öz böyüklüyünə görə xüsusi yer tutur.

Dilin tarixi inkişafıdaim davam bir prosesdir vətarix boyu dilbir sıra dövrləri əhatə etmişdir. Bura qədim ingilis dili dövründən müasir ingilis dili dövrünə kimi keçən tarixi inkişaf dövrləri aiddir.

Dövründən asılı olmayaraq ingilis dilinin hər bir dildə olduğu kimi keçdiyi sözyaradıcılığı tarixi yolları vardır. Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilikdə, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixtisar, əks sözdüzəltmə, leksik-semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi, sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi və s. aiddir. Lakin qeyd etmək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Tsarev maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. O, bu vasitələri yeni söz yaratma prosesində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa sözdüzəltmə, ikinci qrupa konversiya, leksik-semantik təhlil, ixtisar, substantivləşmə və nəhayət üçüncü qrupa səs dəyişməsi və vurğu vasitəsilə yeni söz yaratma aiddir. Üçüncü qrup az məhsuldardır və demək olar ki, söz yaradıcılığının tarixi vasitələrinə aiddir.

Bəzi tədqiqatlarda isə söz yaradıcılığının iki əsas növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaratma;

2) Mürəkkəbləşmə yolu ilə yeni söz yaratma. Bəzən buna konversiya da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar sübut edir ki, söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı nisbidir.

Demək olar ki, tam məhsuldar üsul yoxdur. Müxtəlif üsullar məhsuldarlığın müxtəlif dərəcəsinə malikdirlər.

Bu baxımdan məhsuldarlığın üç dərəcəsi müəyyən olunur.

1) Yüksək məhsuldar üsullar;

2) Az məhsuldar üsullar;

3) Qeyri-məhsuldar üsullar.

Bəs “məhsuldarlıq” dedikdə nə başa düşülür? “Məhsuldarlıq” dedikdə ingilis dilçiliyində əsasən müəyyən şəkilçinin qeyri-məhdud köklərə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirməsi başa düşülür. Bu terminə görə danışan şəxs istədiyi anda həmin şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəldə bilər. Deməli, müəyyən bir üsulun məhsuldarlığı söz yaratma prosesində onun nə dərəcədə fəal iştirak etməsi ilə bağlıdır.

Digər dilçilik sahələrində olduğu kimi, söz yaradıcılığı da iki nöqteyi-nəzərdən öyrənilə bilər. Bunlardan biri sinxronik, o biri isə diaxronik analizdir. Bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Sinxronik analiz dedikdə, söz yaradıcılığı tiplərinin dildə olan sisteminin araşdırılması, diaxronik analiz dedikdə isə söz yaradıcılığının tarixi cəhətdən araşdırılması başa düşülür.

Sözdüzəltmə

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təmin edir. Bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürtüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir.

Sözdüzəltmədən danışarkən, Meşkov onun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvəla, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən “sözdüzəltmə” termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir. Bu cəhətdən də “sözdüzəltmə” və “qrammatika” terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və ümumiyyətlə qrammatik qaydaların məcmusunu öyrənərək dilçiliyin aspektini təşkil edir. Lakin bu heç də sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Qeyd etmək ki, əsrimizin əvvəllərində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxılırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də yeni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;

2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (*move-movement*), bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyektinə hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas götürürdülər:

1) Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.

2) Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir.

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ., Meşkov O.D., İvanov A.N., H.Marçand) tədqiqatlarını ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar:

1) Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiylərə bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiylərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiylər bütün kateqoriyalardan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna “s” şəkilçisi artırmaqla

cəm forma düzəlir. Digər formada düzələnlər isə “müstəsna” təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə müstəsna kimi baxılır. Məsələn, *read - reader, walk - walkment*.

2) Sözdüzəltməni qrammatikanın sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən biri də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır.

3) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

4) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri də onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yolu hesab edilməsi fikridir. Lakin sözdüzəltmə bu yollardan yalnız biridir.

Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyekt, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

Beləliklə, bu mövzuya aid olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz dil sisteminin ən əsas hissəsidir. Daha dəqiq desək, söz dildə morfoloji nöqteyi-nəzərdən ən böyük, sintaktik nöqteyi-nəzərdən ən kiçik hissədir. Dil sistemi çərçivəsində söz struktur və semantik cəhətdən əsasdır. Sözü tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök sözü mənəli, ayrılıqda müstəqil işləyə bilən, şəkilçi isə ayrılıqda işləyə bilməyən hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. B., 1999, 345s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 272s.
3. Tağıyeva S. İnkər prefikslərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2014, 63s.
4. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. B., 2011, 509s.
5. Алиева Г. Семантика и прагматика производных слов и выявление их соотношения с когнитивными компонентами. Б., 2016, 167с.
6. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. М., 1977, 239с.
7. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке.
8. Беляевская Е.Г. Семантика слова. М., 1987, 128с.
9. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. М., 1977, 320с.
10. Карашук П.М. Словообразование в английском языке. М., 1977, 302с.
11. Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. М., 1985, 185с.
12. Пиотух К.В. Система префиксаций в современном английском языке. М., 1976, 386с.
13. Adams V. An introduction to modern English wordformation. London, 1973, 258p.
14. Antrushina G.B. @others. English lexicology. М., 1985, 219p.
15. Arnold I.V. The English Word. М., 1986, 295p.
16. Collin's English dictionary. Harper Collins Publishers 1994, 1791p.
17. Longman Lexicon of contemporary English. Longman, 1996, 910p.
18. Longman Language Activator. Longman Group Limited, 1997, 1587p.
19. Oxford Learner's word finder dictionary. Oxford Press, 1997, 515p.
20. Zeynalli M., Gezalova K. Word formation in English. B., 2005, 114p.

Açar sözlər: Sözdüzəltmə, əks-sözdüzəltmə, leksik vahid, fleksiya, söz yaradıcılığı.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, словарный запас языка.

Key Words: Word formation, linguistics, vocabulary, lexical unity.

Summary

In this article we study words, their nature and meaning, specific features of word formation. The term “word” denotes the main lexical unit of a language resulting from the association of a group of sounds with a meaning. We try to analyse ways of the formation of new words, determine productive ways of forming them in Modern English.

Резюме

В данной статье изучаются слова, их природа и значения, а так же особенности формирования слова. Термин “слово” означает главная единица языка, как результат группы звуков со значением. Мы анализируем пути формирования новых слов, определяем продуктивные пути их формирования в современном английском языке.

Rəyçi: dos. S.Abbasova